

կաւոր հանգիստ կ'ունենայ մահամերձը եւ կրնայ քնանալ քանի մը ժամ . բայց հազիւ արչալոյսը կը ծագի , ներքին հզօր մղում մը զինքը անկողնէն դուրս կը նետէ . կ'ուզէ , զգալով թերեւս որ վերջին պահը մօտեցած է՝ իր շունչը աւանդել խաչին ոտքը , Գրիստոսի ու բոլոր հայ նահատակներու նշանն . որ իր ամբողջ կենաքին զրօշը եղաւ . — մենիկ՝ լսեւ լով սուրբ մեղեդիները զոր իր հայրերը երկնեցին : «Ժամը վեց կը հնչէ , կը պատմէ Հ. Թորոսեան , — իւնիոնի աչք կը բռնայ , կը նայի շուրջը եւ կը հարցնէ . «Ժամը քանի՞ է» . — «Ժամը վեց է» կը պատասխանուի : «մէւր հասաւ առաւօտեան ժամերգութիւնը» , կ'ըսէ : — «Հիմակ սկսաւ» անմիջապէս , կը պատասխանուի : Կը զարմանայ , եւ կարգէ դուրս նայաւ . մը կը ձգէ . եւ իբր թէ անպարանք մ'ունենար ժամերգութեան հասնելու , կ'ուզէ կապան հագնիլ եւ անկողնէն դուրս ելլել : Մօտը կանգնող վարդապետը կը դժուարի հընազանդելու հասկնելով իրենցը կարողութիւնն շուենքը ելլելու : Նա կը կրկնէ խոյրիքը եւ իրեն ձեռքով եւ ուրիշներուն օգնութեամբ կը հաղթի կապան , անկողնէն կ'ելլէ , եւ զողջօրն քայլերով կ'ուղղուի զէպքի աղօթարանը , կը խաչակնքէ ինքզինքը եւ բազկատարած , եռանդազին կը համբուրէ խաչկութիւնը . հազիւ թէ կը դատուի անկէ , սաստիկ սարսուռ մը կը բռնէ զինքը , եւ բերնէն արիւն եւ սեւ հիւթ մը դուրս տալով՝ կը մարի առկայծ ճրպար , — կ'աւանդէ մաքուր հողին իր հոգեւուն որդւոց թեւերուն մէջ : »

Մահ մը որ քերթուած մըն է ամբողջ , քերթուած մը ուր այդ մեծ խանդավառութեան , մեծ հաւատքի , մեծ անկեղծութեան ու մեծ մաքրութեան կեանքը վերջին կտրուկ բայց վեհապայծառ պատկերի մը մէջ կը համառօտուի : Բայց մահը անիմաստ բառ մըն է՝ Ալիշանի պէս մարդու մը հանդէպ : Որքան աստի՛ որ հայ ազգը գոյութիւն ունենայ , Ալիշանի գործը պիտի կենդանի մնայ , եւ անոր հողին պիտի յաւիտենապէս չողայ՝ միշտ ներկայ , միշտ վառ , միշտ սիրուն , միշտ տաք , ետեւէ ետեւ եկող բոլոր հայ սերունդներուն սրտին վերեւ , ինչպէս իր երգած «Լուսնակը դեպիցիկ , լապտեր՝ աստուածավառ» :

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ԽԱՋ-ՓՈՒՅ

— 0 —

(Շար. եւ վերջ)

Գ

Գիշերուան խոտվուծիւնը առաւօտուն ամբողջ քաղաքին խօսակցութեան առարկան էր զարձած : Շատերը վախճանուն իրենց խանութները բացած էին : Յրուած «խազ-փուշ»-ները գեւ կը թափառէին փողոցներուն մէջ : Յօրենատէրերը կատղած էին , իսկ սովատանջները կը գովէին «խազ-փուշներու վարմունքը :

Այսպիսի խոշոր զէպքեր շատ անգամ էին յայտնի լանին , կամ շատ մեղմացած ձեւով կը յայտնէին : Սովորաբար զեկուցումը կը յաղապենէին , մինչեւ որ Շահը արամադրուած ըլլար , եւ յարմար ժամանակ մը գտնէին պատահած անկարգութիւնը անոր յայտնելու :

Սրը ուրբաթ էր , Այդ օրը Շահը սովորուծ իրեն ունէր քաղաքէն ոչ շատ հեռու դռնեղոյ ու խառանդի մը երթալ՝ աղօթարան համար : Գնացքը սկսաւ առտուն կանուխ եւ տեւեց մէկ քանի ժամ :

Ամենէն առաջ չքեղազարդ ջորիներու ստուար խուճեր , վրաններով եւ ամեն տեսակ բարեբերներով ընդհաւորուած , կը կրէին պատարասութիւնները արքայականախանձաչին զորայնտեղ պիտի ընէր :

Յետոյ կանանոցը ճամբայ էլաւ :

Մածկուած կառքերու , փակուած պատգաւակներու եւ դեսպակներու երկայն շարք մը ինցուցած էր այն փողոցը որ պալատէն զէպք յիշեալ Ռախտատեղին կը տանէր : հարեւրներով կարեի էր հաշուել անոնց թիւը որոնց իւրաքանչիւրին մէկ մէկ մէկ թաղուհի նստած էր : Ատոնց ետեւ էն կ'երթային հարճերու եւ պալատական նախնիներու պատգարակներն ու զեւսականներ : Գնացքը կ'անցնէր համբարձաց կերպով , իւրաքանչիւր կողքը չրջապատուած էր խումբ մը զինեալ ներքինիներով , որոնք անդադար կ'աղաղակէին՝ «բուր-չով» . . . «բուր-չով» . . . որ կը նշանակէ «կոյր եղբի» . . .

Ամէն աչք պէտք էր կուրանար, ամէն տեսանելիք պէտք էր փակուէր, Ոչ ոք իբրաւունք ունէր Շահն-շահի կրկնորուն նայելու, թէեւ ծածկուած կառքերու մէջ կ'անցնէին:

Ներքին ինքնու սպառնալից աղաղակները լսելով, փողոցի վրայ բացուած լուսամուտները կը փակուէին, կտուրներու վրայ զբօսնող մարդիկ(1) կը հեռանային, կը թաքնուէին վերահապարակի ետեւը: Իսկ այն մարդիկը որ փողոցը կը գտնուէին, կա՛մ կը շտապէին չուստով փախչելու եւ կա՛մ, եթէ մասնաակ չդառնէին փախչելու, երեսի վրայ գետինը կ'իյնային, աչքերնին երկու ձեռքով պինդ կը բռնէին եւ այդ դրութեան մէջ կը մնային, մինչեւ որ դնապքը անցնէր:

Ամենախոցը անզուգուծութիւնը կը պատժուէր սեւամորթ ներքինիին արեւնահղ խանչարով, կանանոցի անցնելէն յետոյ սկսաւ թագաւորի հանդերձանքը:

Անոք առջեւէն կ'երթար սարսափը, Նախ խումբ մը ջորիներ կը կրէին դալար ճպտոնեւրու խուրձեր եւ ֆալաղաներ(2), գործածելու համար՝ եթէ հարկ ըլլար մէկը գանակոծել անոցի ետեւէն երկու շարքով, մէկը փողոցի աջ կողմէն, միւսը ձախ կողմէն՝ կ'երթային տապարակիրներ, երկաթէ կոթով ծանր տապարները ձեռքերնին բռնած անոնց բուրձ կողմով, որ մեծ մուրճի ձեւ ունէր, մարդոց զուսիւր կը ջախջախէին, իսկ սուր կողմի մէկ հարկուածով պարանոցներ՝ կը կորէին: Ճապարակիրներուն ետեւէն, նոյն կարգով, փողոցին աջ ու ձախ կողմէն, ինչպէս երկու տնէնգետն շղթայ, մէկ քանի հարկեր ֆէրաշներ(3) կ'երթային. ասոնք ձեռքերնին բռնած ունէին երկար վարդեր, իսկ իւրաքանչիւրի գոտին քարէ ինկած էր նոյնպէս երկայն երկայրիւն: Ֆէրաշները անզապար կ'աղաղակէին. «Պրօ... պրի...» որ կը նշանակէ՝ «Գնա... հետացիր...»:

(1) Պարսից կտուրները տափակ ձեւ ունենալով, այնպէս յարմարացուած են, որ ընտանիքի համար միակ զուարճութեան առջն է, երբ կը ցանկան փողոցի անցնողարձք դիտել: Պարսից կտուրները նոյն դերը կը կատարեն ինչ որ պատշգամները մեր կողմերը:

(2) Ենձելու գործիք մըն է, որուն փոքր տեսակները մեր հին մանկավարժները կը գործածէին զպրոցներուն մէջ:

(3) «Ֆէրաշ» «Ֆրէշլէթ» բառէն յառաջ կուգայ եւ հոմանիշ է մեր «հրեշտակ» բառին:

Այդ ձայնը լսելով ամէն ոք ճամբէն դուրս կ'ելլէր կը հեռանար: Թէ՛ տապարակիրները եւ թէ՛ ֆէրաշները հետեւան կ'երթային:

Վերջապէս յայտնուեցաւ արեգակնափայլ արքան:

Իրեւուն ճառագայթներուն տակ իր գոհարեղէն զարդերով կը վառէր ան, ինչպէս շաքուցիչ պայծառութիւն մը:

Միայնակ էր, Նոտյոզը որուն վրայ նստած էր, ոչ նուազ կը փայլէր սակեղէն եւ աղամանդեղէն զալ գերով:

Առջեւէն, բաւական հեռաւորութեան վրայ, կը քալէին խումբ մը զինուած սեպուհներ, նշանաւոր աղնուական երեւտասարգներ, իսկ ետեւէն բաւական հեռաւորութեամբ կուգային պալատական բարձր պաշտօնեաները, յետոյ պալատական սենեկապետները, մանկլաւ կնիքը, եւն ամենքը շքեղազարդ ձիերու վրայ նստած էին:

Մէջտեղէ թագաւորը կ'երեւար ամէն կողմէ: Ուրիշ փողոցէ մը, որ առաջինը խաչածեւ կը կտրէր յայտնուեցաւ մարդոց ուրիշ խումբ մը, մասլ ինչպէս թախտութիւնը:

Ֆէրաշներու սպանալիցքը պարիշն անզոր եղաւ զմեկու աջ յանդուգն խումբը որ համարակորէն առաջ մղուեցաւ եւ ճամբուն եզերքը կանգնեցաւ: Խումբէն մէկը բաժնուեցաւ եւ գետինը համբուրելով մօտեցաւ թագաւորին:

— Խաղաղութիւն յայտնարհնեալ անձնաւորքայինք արքային՝ աղերս ունին, ըսաւ:

Թագաւորը ձիուն զուսիւր քաշեց: Մինչդեռ ոչ մէկ նշաւոր համարակուծութիւն լսուեցաւ մօտենալ արջ ճամբուն ուրիշ ինքը կ'անցնէր, ընդհակառակն այդ մերկանդամ ստահակները յաճախ իր ճամբաները կը կտրէին: Բարեխիտ թագաւորը միշտ մասնաւոր հաճութեամբ մը կը կանգնեցնէր իր ձիւն, անոնցմէ ո եւ է սրաւ խօսութիւն մը կամ կատակ մը լսելու(4), յետոյ

(4) Խաղ-փուշները սրամիտ կ'ըլլան եւ սաստիկ հեղինոյ. կեանքի դառնութիւնը դանդաղ փիլիսոփայն է դարձուցած, իսկ անհոգ աղատ կեանքը՝ բանաստեղծ. անոնց մէջ կան գրագէտ մարդիկ ալ: Խաղ-փուշները տեղիւններէն կը զանազանուին անով միայն որ առաջինները այս կամ այն կրօնական կամ փիլիսոփայական աղանդին մէջ սաստիկ մոլեռանդ կ'ըլլան, իսկ խաղ-փուշները աւելի պաշտամբութեամբ մարդիկ են: ատկից զատ խաղ-փուշները կը կազմեն առանձին միաբանութիւն մը որ զանոնք խորին համերաշխութեամբ իրարու հետ կը կապեն իսկ

լիարուոն ասկինեբով զանոնք կ'ուրախացնէր : այս անգամ ալ դարձաւ իր սենեկապետներէն մէկուն ակնարկեց որ գոհացնէ աղքատները :

— «Խաղ-փուշ»ները զրաւի համար չէ որ անհանգիստ կ'ընեն իրենց սիրելի թաղաւորը աղաղակեց, «խաղ-փուշ»ները եկած են անձամբ յայտնելու իրենց այս գիշեր կատարած ամենամանր յանցանքը, որպէս զի տիեզերքի արեւ դարադատը արժանաւոր պատիժը տնօրինէ :

Ոտոգը երիտասարդ ծափարն էր, որ մէկ ձեռքովը իր փոքր մանուկը բռնած էր :

Անոր վերջին խօսքերը հեաաքբերեցին թաղաւորը, իսկ ան, աւելի մօտենալով՝ շարունակեց .

— Այդ լաշի փողոցը, ու ձեռքը տարաւ դէպի փողոցի երկարութիւնը, որ այժմ այդպէս ամբարտած է թաղաւորի առջեւ, առաւօտուն կանուխ ծածկուած էր սովամահներու դիակներով. այդ գերեզմանի պէս լուռ տուններ, ուրոցմէ այժմ ոչ մէկ ձայն չի լսուի : ամբողջ գիշերը իրենց սովատանջները կ'ողբային. աղքատ ժողովուրդը հաճինքիս ցոյնի, ախիւրով լի ամբարներուն մօտ կը մեռնէ, թող չեն տար որ անոր լացը, աւնոր ողբը, անոր աղաւղակը մինչեւ թագաւորի ողորմած լսելիքը հասնի : Ստախօսները, չողոքորթները, խաբաբները մինչ կը հրապուրեն այդ անախտ լսելիքը, ամէն ինչ լաւ ցոյց տալով, ամէն ճշմարտութիւն քօզարկելով եւ ստուծիւնը իրեն ճշմարիտ ներկայացնելով : Հին թաղաւորները գիշերնք շրջապատող խաբեբաներու մոլորութիւններէն ազատ մնալու համար, շատ անգամ

մեղք նման «խաղ-փուշ»ներու կամ տերվիններու կերպարանք կ'առնէին, անձամբ կը մտնէին ժողովրդին մէջ, անոր ցաւերուն ու պէտքերուն մօտէն ծանօթանալու համար : այժմ այդ փրկարար սովորութիւնը չմնաց : Թագաւորը իր ժողովրդին պէտքերն ու պահանջները հասկընալու համար կամ ինքը պէտք է մօտենալ ժողովրդին եւ կամ պէտք է թողնուի տայ որ ժողովուրդը իրեն մօտենայ, իսկ քանի ինքզինքը անմատչելի պահէ, միշտ սխալանաց մէջ կը մնայ : Իբրեւ ապացոյց որ ամէն իրողութիւն մինչեւ թագաւորի լսելիքը չի հասնիք, բաւական է որ ըսած ի՛նչ այս գիշեր, «խաղ-փուշ»ները սպաննեցին քաղաքիս ամենահարուստ հասնին, կողոպտեցին անոր ցորենի ամբարները զոր թաքցուցած էր աւելի սուղ գնով ծախելու մտքով, սպաննեցին նաեւ քաղաքի «տաւրուզան» որ կը հովանաւորէր այդպիսի աւազակ մը, երկուքին ալ դիակները թաղուեցան իրենց ապարանքին մօտակայտին տակ : ապրտամբներուն պարագլուխներէն մէկը ես էի, իսկ մնացեալները այդ թշուառներն են՝ որ այստեղ կանգնած են . այժմ արդարադատ թագաւորը թող բարեհաճի մեր պատիժը տնօրինել :

— Դուք ոչ մէկ պատժի արժանի չէք, պատահաւոր թագաւորը՝ վրդոված : Յանցաւորը իր պատիժը կը կրէ, երբ աջօթիւն վերադառնաւ :

Մեծ վեգիլին դէմքը սփռուեցաւ :

Թագաւորը անցաւ :

ԲԱՏՖԻ

տերվինները առանձնական կեանք կը վարեն եւ կը բաժնուին զանազան աղանդներու խաղ-փուշներու հասարակութիւնը կը ներկայացնէ այն մերկ ճշմարտախօսութիւնը որ աներկիւղ յանդիմանի գիտէ, թէ՛ մեծին, թէ՛ փոքրին եւ թէ՛ նոյն իսկ թագաւորին թերութիւնները : այդ է պատճառը որ ամենքը կը քաջալիքին աւանդ մասնաձեւ լեզուին կծու զայնակումներէն : Մայրաքաղաք Էդեսսայի թերութիւնը եւ ունէ սեփականութիւն չցանկալող զանոնք վերջին ծայր անվախ է դարձուցած : Կորսնցնելու ուղին ունի խաղ-փուշը . երբեմն ան երեւան կը դադայ այս կամ այն հարուստի դրան առջեւ եւ ուրոջ գոմար մը կը պահանջէ : Հարուստը կը վախնայ մերժել, որովհետեւ հակառակ պարագային խաղ-փուշը անոր գլխուն խաղ մը կը խաղայ : Նրբ գոմարն ստանայ, մինչեւ իր մօտիկանքը վերադառնալու անոր քով ոչինչ չմնար : բոլորը կը բաժնէ աղքատներուն, իսկ

երբ չ'ստանար, քանի մը օր յետոյ փողոցային երկխանրի կը սկսին երգել շատ կծու պարտաւաւ մը յիշեալ հարուստին քնտանեկան կամ մասնաւոր կեանքին վրայ : բաղնիքներու «գոմար»ին մէջ կենդակցելով տեսակ մը մոլոր թաղիկ թափառիկներու հետ, որոնք քաղաքին բոլոր ծախսուողիքները կը մտնեն, խաղ-փուշը միեւնոյն ժամանակ կը ծանօթանայ քաղաքայիններուն ներքին կեանքին, եւ տոբ բաւական չիլթ կը մատակարարէ անոր մերկանալու մոռային : Մէկը երգ մը կը յորինէ, միեւրանդներէն տղայ մը դուրս կ'ելլէ եւ կ'երգէ : չուտով երգը արձագանք կը գտնէ եւ մէկ քանի օրուան մէջ արագութեամբ բերնէ բերն կը թռչի : Պարսիք մոլորութիւններու քննադատող փողոցային երգն է զոր գրեթէ ամէն օր կարելի է լսել միշտ նորանոր եղանակներով, իսկ երգերու հեղինակը՝ գաղտնացած բողոքող թշուառութիւնն է :